

KAMILA SZYMAŃSKA
Muzeum Okręgowe w Lesznie

Użytkownicy zbiorów biblioteki i archiwum kościoła św. Jana w Lesznie w świetle dokumentów archiwalnych od XIX wieku do 1939 roku

Pamięci prof. dr hab. Jolanty Dworzaczkowej

Neumim Vám vypsati, jak mi bylo okolo srdce, když jsem se po Lešně procházel, a v chrámě českým mozoly vystaveném, v němž české písně znívaly a české se kázalo slovo Boží, se ohlédl¹.

Streszczenie. W artykule poruszono problem udostępniania zbiorów archiwum i biblioteki kościoła św. Jana w Lesznie. Zbiory te – o historycznym znaczeniu dla dziejów Leszna, Jednoty Braci Czeskich i historii protestantyzmu w Polsce i Europie – od XVIII wieku budziły zainteresowanie badaczy. W XIX wieku, na fali rozwoju badań nad życiem i dorobkiem Jana Amosa Komeńskiego oraz braćmi czeskimi, wzrosła potrzeba dostępu do tych materiałów. Na podstawie dostępnych źródeł archiwalnych z XIX–XX wieku przedstawiono, kto i w jakim celu korzystał z archiwum i biblioteki ulokowanych na terenie dawnego kościoła braci czeskich w Lesznie.

Słowa kluczowe: Leszno, Archiwum Państwowe w Poznaniu, archiwum i biblioteka parafii św. Jana w Lesznie, udostępnianie zbiorów.

Dzieje archiwum i biblioteki braci czeskich nadal nie zostały w pełni zbadane². Zadanie to utrudniają zarówno brak pełnego rozeznania roz-

¹ B. Novak, *Staronový rukopis Truchlivého*, „Acta Comeniana. Archiv pro bádání o životě Jana Amose Komenského” 1959, t. 18, z. 1, s. 56. Fragment listu Josefa Kačera do Jana Evangelisty Purkyniego z 21 czerwca 1841 roku.

² Odnośnie do archiwum: J. Bielecka, *Inwentarz zespołu akt braci czeskich w Wielkopolsce*, Poznań 1977; eadem, *Bracia czescy w Lesznie. Organizacja i działalność (1550–1817)*, „Rocznik Leszczyński” 1978, s. 170–172; J. Skutil, *Velkopolský archiv českých brati*, „Acta musei Moravae” 1989, t. 74, s. 283–300. O bibliotece: K. Szymańska, *Losy księgozbiorów*

proszonych dokumentów³, ich mnogość, jak i fakt, że historia książki jako dyscyplina i, co się z tym wiąże, m.in. opisanie księgozbiorów, powszechne zestawianie katalogów i ich publikowanie mają krótką historię. Dziedzina ta wyrasta bowiem z praktycznej działalności człowieka, dla której podbudowę teoretyczną zaczęto tworzyć dopiero w XVIII stuleciu⁴. Mimo iż już wcześniej, zwłaszcza od wieku XVII, pojawiała się teoretyczna refleksja w tym zakresie, jest ona ograniczona niemal wyłącznie do wielkich ośrodków naukowych. Większość zbiorów książek oraz dokumentów obrazujących działalność konkretnych instytucji traktowana była – przy poszanowaniu i świadomości ich użyteczności i wagi – jako stały element funkcjonowania wspólnot, którym służyły. Nie inaczej było w przypadku Leszna i jego cennych zbiorów tworzonych przez stulecia przy parafiach ewangelickich. Świadomość roli archiwum Jednoty Braci Czeskich była niezmiennie wysoka, o czym świadczy niezwykła troska o jego zasoby, wywożone na pobliski Śląsk podczas potopu szwedzkiego i później w czasie wojny północnej, a po tułaczce przez Orsk, Siedlisko nad Odrą, Brzeg i Wrocław w 1710 roku przewiezione do Leszna. W ten sposób chroniono w bezpiecznym miejscu to, co dla wspólnoty było najcenniejsze. W XVIII stuleciu zaczęto spoglądać na archiwum i bibliotekę jako na ważne ogniwa życia intelektualnego, które powinny być nie tylko muzeum pamięci, ale również warsztatem pracy, otwartym dla szerszych kręgów użytkowników. Archiwum i biblioteka zwracały w tym czasie większą niż dotąd uwagę z praktycznych powodów: ich zasoby były już na tyle wielkie, że bez katalogów i inwentarzy porządkujących i systematyzujących zbiory trudno było się wśród nich poruszać. Nie dowiemy się jednak, jak zorganizowana była praca bibliotekarzy, komu i na jakich zasadach udostępniano zbiory. Historia czytelnictwa jest znacznie młodszą od badania dziejów bibliotek. Praktycznie aż do XX stulecia wiedza na temat udostępniania zbiorów leszczyńskiego archiwum i biblioteki Jednoty ogranicza się do znajomości dzieł, do których powstania niezbędny był wgląd w cenne archiwum braci czeskich. Można również założyć, że dostęp do tych zbiorów mieli przede wszystkim duchowni, a do części literatury

parafii ewangelickich w Lesznie, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrzakiewicz, Warszawa 2014, s. 201–221.

³ Materiały źródłowe do dziejów parafii św. Jana znajdują się obecnie przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Poznaniu, Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, Bibliotece Kórnickiej PAN.

⁴ K. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, w: *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 1, Wrocław 2017, s. 24; szczególnie o narodzinach nauki o książce jako dyscypliny nauki: A. Żbikowska-Migoń, *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*, Warszawa 1989.

o cechach dydaktycznych nauczyciele gimnazjum i uczniowie. Dodatkowym utrudnieniem są brak pełnego katalogu zbiorów oraz rozłączność księgozbioru przeznaczanego dla celów edukacyjnych i zasobu o walorach dokumentacyjnych⁵. Barięą utrudniającą rekonstrukcję zbioru jest również nieobecność znaków własnościowych biblioteki na egzemplarzach wcześniejszych niż XX-wieczne. Jak wspomniano, zmiana w postrzeganiu księgozbioru nastąpiła wraz z wiekiem XVIII. Jednym z powodów było bez wątpienia przeniesienie biblioteki do nowej siedziby – gmachu szkoły oddanego do użytku w 1714 roku, z oddzielnym pomieszczeniem bibliotecznym. Była to doskonała okazja, by księgozbiór uporządkować i skatalogować. Najstarsze spisy zbiorów biblioteki Jednoty, należącej do gimnazjum, pochodzą – jeśli sądzić według dat wydania skatalogowanych dzieł – z ok. lat 30. XVIII stulecia. Oprócz tradycyjnie sporządzonego katalogu zestawiono wówczas także wykaz książek uszeregowanych według nazwisk darczyńców, co znacznie poszerza wiedzę o współtwórcach tej biblioteki⁶. Najważniejszą decyzją, jaką podjęły władze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Lesznie – dysponenta biblioteki, było postanowienie, by księgozbiór oddany został do użytku publicznego. Autorem tego pomysłu był Daniel Ernest Jabłoński (1660–1741) – wnuk Jana Amosa Komeńskiego, nadworny kaznodzieja w Berlinie, w latach 1686–1691 rektor leszczyńskiego gimnazjum i pastor polskiej parafii Jednoty. Źródeł motywacji Jabłońskiego szukać można nie tylko w rozumieniu znaczenia księgozbioru, ale i w jego działalności naukowej i wydawniczej, które wymuszały korzystanie z rozmaitych zbiorów. Na potrzeby opracowania np. dziejów protestantyzmu na ziemiach polskich Jabłoński wypożyczał z leszczyńskiego archiwum dokumenty, zapewne także książki. Prowadził rozległą działalność na rzecz unii wyznań protestanckich, nawiązując przy okazji liczne znajomości, które obfitowały wymianą korespondencji i literatury. Sam zgromadził zasobny księgozbiór⁷. Kwestia dostępu do książek była więc mu doskonale znana i – podobnie jak jego dziad – doceniał rolę istniejących bibliotek. Upublicznienie zbiorów leszczyńskiej księżnicy ogłoszono na synodzie prowincjonalnym w Lesznie w 1717 roku. W konkluzjach protokołu z synodu, który miał miejsce w dniach 18–20 kwietnia, w punkcie ósmym zapisano:

⁵ K. Szymańska, *Losy księgozbiorów...*, s. 205–206.

⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Braci Czeskich [dalej: APP, ABCz], sygn. 1731, sygn. 1730.

⁷ J. Bahlke, *Listy, książki, podróże edukacyjne. Komunikacja uczonych w Europie wczesnego Oświecenia*, w: *Budowanie mostów. Daniel Ernest Jabłoński w Europie wczesnego Oświecenia*, red. J. Bahlke, B. Dybaś, H. Rudolph, Leszno 2010, s. 302.

Erekcya Bibliotheki Publiczney przy Gymnasium unanimiter placidowana; y iako każdy z Braci obiecał przyłożyć się do niey zacnym iakim Authorem, tak Conclusum, obligować Neo-Ordinandos as Ministerium, idem faciant; owszem y Ichmościow Equ. Ord. ad similem liberalitatem placide invitare⁸.

Czy rzeczywiście biblioteka ta stała się publiczna, nie wiadomo. Podobnie trudno stwierdzić, komu udostępniano zasoby i na jakich zasadach. Data ta przyjęta została później jako czas powstania biblioteki parafii św. Jana⁹.

Pewne jest natomiast, że na początku XVIII stulecia dokonana się w Lesznie przemiana intelektualna, która wpłynęła także na stosunek do archiwum i biblioteki. Głównym katalizatorem tych procesów był Jabłoński, była nim też jego działalność, angażująca również część leszczyńskiego środowiska intelektualnego. Pod rządami Jabłońskiego gimnazjum podnosiło poziom nauczania po latach stagnacji i marazmu. Rozpoczęto porządkowanie archiwum, które po długiej tułaczce wróciło do Leszna; zajmowali się nim Christian Sitkowski, następnie Johann Samuel Tobian, a pod koniec stulecia pisarz Jednoty, Karol Woyda. Wkrótce zwrócono uwagę także na bibliotekę, katalogując jej zasoby. Do Leszna i okolicznych miast docierały wpływy pietyzmu, a za sprawą Jabłońskiego z misyjną działalnością przyjeżdżali herrnhuci, co wpływało na leszczynian: budziło kontrowersje i spory, wywoływało również ferment intelektualny¹⁰.

⁸ Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, Rkps 46, k. 181v.

⁹ Informacja ta sugeruje, że tworzono całkiem nową bibliotekę. XX-wieczne relacje, m.in. Sylwestra Machnikowskiego, informują o cennych zasobach książek przechowywanych na terenie świątyni, w kaplicy Gruszczyńskich, „od lat stu”, czyli od reform pruskich upaństwowiających szkolnictwo (zob. S. Machnikowski, *Kalwiński Kościół św. Jana w Lesznie*, „Ziemia Leszczyńska” 1934–1935, z. 1, s. 4). Zachowany katalog tej biblioteki z 1932 roku (Katalog der Bestände vor 1800 in der St. Johannis-Bibliothek zu Lissa-Leszno, aufgestellt 1932, maszynopis w zbiorach biblioteki Muzeum Okręgowego w Lesznie, nr inw. 11503) jest niemal identyczny z katalogiem biblioteki gimnazjum, zestawionym w latach 30. XVIII wieku. Potwierdza to tezę, że być może bibliotekę parafialną tworzono od podstaw, ale w obliczu zagrożeń utraty cennych zbiorów niepotrzebnych w bibliotece świeckiej już szkoły w jakimś momencie, zapewne upaństwowiania szkolnictwa pruskiego, materiały te włączono do księgozbioru parafii, by uchronić je przed dalszym rozprasaniem.

¹⁰ W. Bickerich, *Lissa und Herrnhut. Ein Beitrag zur Geschichte der Pietismus in Provinz Posen*, Lissa 1908; D. Meyer, *Z Herrnhut w Nowy Świat. Daniel Ernest Jabłoński – towarzysz Nicolausa Ludwiga von Zinzendorfa i wygnańców morawskich*, w: *Budowanie mostów. Daniel Ernest Jabłoński w Europie wczesnego Oświecenia*, red. J. Bahlcke, B. Dybaś, H. Rudolph, Leszno 2010, s. 189–201.

Zasadnicze zmiany przyniósł dopiero okres zaborów, brzemienno w istotne dla Leszna wydarzenia, w tym zwłaszcza pożar miasta w 1790 roku, który zahamował rozwój gospodarczy i kulturalny. Wydarzenia te zbiegły się z utworzeniem państwowego Kościoła unijnego. Mimo że w łonie duchowieństwa Jednoty zaakceptowano nową sytuację, to funkcjonując oficjalnie jako Kościół ewangelicko-reformowany, nadal pielęgnowano odrębności, powołując się na husyckie korzenie. Przy tradycji trwali duchowni wywodzący się z Wielkopolski, pochodzący z rodzin pastorskich od kilku pokoleń. W czasach pruskich stanowiska zaczęto obsadzać duchownymi pochodzącymi z głębi Niemiec, dla których leszczyńska parafia była jedną z wielu wspólnot ewangelicko-reformowanych. Nowi przybysze nie zdawali sobie nierządkiem sprawy z historii parafii świętojańskiej. Zrozumienia nie przejawiały także władze Komisji Edukacji Narodowej, gdy zażądały w 1807 roku wydania najcenniejszych egzemplarzy z biblioteki gimnazjum, tłumacząc swą decyzję brakiem uzasadnienia posiadania dzieł z XVI–XVII wieku przez szkolną bibliotekę. W istocie na przełomie XVIII i XIX stulecia leszczyńskie gimnazjum w niczym już nie przypominało słynnego w XVII wieku „gymnasium illustre”, a wnioski powizytacyjne komisji były negatywne. Mimo protestów i interwencji rektora szkoły Bogusława Dawida Cassiusa (1746–1828) u prezesa Konsystorza w Warszawie, Karola Diehla (notabene urodzonego w Lesznie), 41 tomów, wytypowanych przez Onufrego Kopczyńskiego, sprzedano za kwotę 570 zł, „dla użycia onych na kupienie potrzebnych szkołom książek polskich”¹¹. Po krótkim okresie Księstwa Warszawskiego władze pruskie przedsięwzięły działania mające scalić Wielkopolskę z resztą Rzeszy; jedną z reform było upaństwowienie oświaty likwidujące szkolnictwo wyznaniowe. W ten sposób utożsamiany dotąd ze szkołą księgozbiór stał się biblioteką *stricte* kościelną, nieprzydatną w nowych realiach. Zbiór ten mógłby pozostać w zapomnieniu na długie lata, gdyby nie nurt przebudzenia narodów słowiańskich i wzrost zainteresowania Komeńskim i Jednotą ze strony badaczy czeskich i niemieckich. Jakkolwiek dzieło pedagogiczne i filozoficzne Jana Amosa Komeńskiego nie zniknęło wraz z jego śmiercią, bo nadal ukazywały się podręczniki Comeniusa, a zwłaszcza *Orbis sensualium pictus* (niejednokrotnie bez ujawniania na kartach tytułowych autora w przypadku edycji zakonnych),

¹¹ APP, ABCz, sygn. 1733. Opublikowany w: W. Bickerich, *Aus den warschauer Archiven, Anhang. Die Einforderung von Druckschriften aus der Bibliothek des Lissaer Gymnasiums nach Warschau im Jahre 1807*, „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit. Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen” 1917–1918, s. 90–93. Zob. też: S. Machnikowski, *Dzieje gimnazjum leszczyńskiego 1555–1920*, Leszno 1937, s. 41.

tak jego postać i Jednota, z której się wywodził, w ciągu XVIII wieku popadły w zapomnienie, także w ojczyźnie „nauczyciela narodów”¹². Refleksja nad Komeńskim pojawiła się u schyłku XVIII wieku i początkowo dotyczyła jego piśmiennictwa religijnego¹³. Ważnym momentem było wydanie w 1754 roku *Praxis Pietatis* Pierre’a Bayleya w tłumaczeniu Comeniusa przez Jana Teofila Elsnera na potrzeby czeskiej parafii w Berlinie-Rixdorfie. Wkrótce ukazywały się kolejne dzieła, np. *Labirynt świata i raj serca*¹⁴. Nie bez znaczenia jest tu postać samego Elsnera (1717–1782) – duchownego wielkopolskiej Jednoty odwołanego w 1747 roku z Leszna do Berlina, w celu sprawowania tam opieki nad czeskimi ewangelikami reformowanymi¹⁵. Wszystkie te – z pozoru – drobne elementy musiały wpłynąć na zainteresowanie już nie tylko dziełami o treściach religijnych, ale i całym dorobkiem Comeniusa. Przełom przyniosła biografia Komeńskiego wraz z bibliografią jego pism napisana i wydana w języku czeskim w 1829 roku przez Františka Palackiego (1798–1876), znakomitego historyka, który stworzył podwaliny czeskiej komeniologii. Szukając źródeł działalności Comeniusa, sięgano szczególnie po dziedzictwo Jana Husa, z którego wywodziła się Jednota Braci Czeskich. Podkreślano jej pierwotny charakter, wyprzedzający reformację Lutra i Kalwina. Wnet okazało się, że na ziemiach czeskich brakuje najcenniejszych materiałów, które tę świętą historię by opowiadały i dokumentowały. Tropy wiodły do Leszna. Bezpośrednią przyczyną zainteresowania leszczyńskimi zbiorami stała się książka *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce* (Poznań 1835) Józefa Łukaszewicza (1799–1873) – historyka reformacji, od 1829 roku pracownika Biblioteki Raczyńskich, następnie poznańskiego archiwum, który wypożyczał z kościoła św. Jana dokumenty. Na ich podstawie napisał tę pierwszą polską monografię braci czeskich oraz popularyzatorskie artykuły publikowane później na łamach czasopisma „Przyjaciel Ludu”¹⁶.

¹² M. Bečková, T. Bieńkowski, D. Čapková, *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII wieku do naszych czasów*, Warszawa 1991.

¹³ J. Brambora, *K opětnému oživení ideí Komenského ve vlastíbu první polovině XIX. století*, „*Studia Comeniana et Historica*” 1978, t. 18, s. 5–34.

¹⁴ J. Horský, L. Řezníková, *Paměť a inedita. Společnoství paměti*, w: *Figurace paměti. J.A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*, Praha 2014, s. 27–54.

¹⁵ N. Strobel, *Johann Gottlieb Elsner – teolog reformowany pomiędzy Prusami a Polską*, w: *Reformacja i tolerancja. Jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szzymańska, Wschowa–Leszno 2015, s. 183–198.

¹⁶ APP, Parafia ewangelicko-reformowana w Lesznie, sygn. 864, 942–944.

Od XVIII wieku archiwum Jednoty podlegało stopniowemu rozpraszaniu, a za sprawą książki Łukaszewicza proceder ten znacznie się nasilił. Sprzyjała temu także sytuacja marginalizacji Leszna, które przestało być siedzibą Konsystorza. Wraz z powołaniem Kościoła unijnego w 1817 roku urząd ten przeniesiono do Poznania; tam też znajdowały się centralne dla Wielkopolski instytucje: archiwum i biblioteka Raczyńskich, skupiające środowisko naukowe. Część akt, wypożyczona przez Łukaszewicza, dyrektora Biblioteki Raczyńskich, pozostała tam do dziś. Są to m.in. niektóre synodalia, materiały dotyczące prorocत्व Krystyny Poniatowskiej, obrad colloquium charitativum oraz nekrolog Jednoty. Pod koniec XIX wieku także pozostałe dokumenty archiwum przeniesiono do Staatsarchiv w Poznaniu.

Za sprawą publikacji Łukaszewicza trafił do Leszna w 1836 roku Jan Evangelista Purkyně (1787–1869) – jeden z czołowych reprezentantów czeskiego przebudzenia narodowego, założyciel Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego we Wrocławiu, z wykształcenia anatom i fizjolog. Najbardziej twórczy okres w jego karierze naukowej to czas pracy we Wrocławiu – lata 1823–1850. Purkyně dowiedział się o książce Łukaszewicza od Františka Palackiego. Podczas wizyty w Lesznie w 1836 roku Purkyně odkrył pozostające w zapomnieniu rękopisy prac Komeńskiego. Pisał w lutym 1837 roku do Palackiego: „Našel jsem tam v archivu kostelním 7 foliantů čistě psaných, historii bratrů českých...”¹⁷. Podczas kolejnej wizyty w Lesznie w 1841 roku Purkyně odkrył rękopis dzieła pedagoga, *Didactica magna*. Rozpoczęto pertraktacje dotyczące wydania zgody na sprzedaż interesujących Czechów materiałów. Nim doszło do sfinalizowania zakupu, Purkyně zyskał tyle, że pastor August Schiedewitz (1798–1847) w 1842 roku wyraził zgodę na wypożyczenie rękopisu *Wielkiej dydaktyki* w celu przygotowania edycji czeskiej, co zrealizowano w 1849 roku¹⁸. Po latach pertraktacji z władzami parafii i Konsystorzem

Szczegóły sprzedaży archiwaliów – które w tym artykule pomijam – opisują: J.T. Müller, *Geschichte und Inhalt der Acta Unitatis Fratrum (sogeannte Lissaer Folianten)*, „Zeitschrift für Brüdergeschichte” 1913, t. 7, s. 79; J. Volf, *Zakoupeni lešněnských komeňian do Prahy*, „Časopis narodního Musea” 1928, t. 102, s. 193–208; idem, *Zakoupeni lešněnských komeňian do Prahy (II)*, „Archiv Jana Amose Komenského” 1938, t. 14, s. 158–183 – tu przytoczono korespondencję przechowywaną w Pradze i leszczyńskim archiwum. Za udostępnienie artykułów Volfa dziękuję Ph.Dr. Marcecie Klosové z Czeskiej Akademii Nauk w Pradze.

¹⁷ J. Volf, *Zakoupeni lešněnských komeňian do Prahy (I)*, s. 194.

¹⁸ Zob. APP, ABCz, sygn. 2644; Parafia ewangelicka św. Jana w Lesznie, sygn. 942 i 943 – korespondencja w sprawie cytowana obficie przez J. Volfa, *Zakoupeni lešněnských komeňian do Prahy (I)*, s. 193–208; idem, *Zakoupeni lešněnských komeňian do Prahy (II)*, s. 158–183.

w Poznaniu decyzją Rady Kościołów Ewangelickich z 1842 roku tzw. comeniana i inne materiały zdecydowano sprzedać Bibliotece Muzeum Narodowego w Pradze¹⁹. Umowa, podpisana ze strony parafii przez Anderscha, Handkego, Leysnitzera, Schützege, Zytowskiego i Schwagera 18 maja 1845 roku, opiewała na kwotę 200 talarów, które zamierzano przeznaczyć na zakup organów do kościoła²⁰. Do wykonania decyzji o sprzedaży nie doszło szybko, bo po śmierci Schiedewitza w 1849 roku pastorem został jego szwagier Eduard Pflug (1801–1865), który sam był zainteresowany badaniem przeszłości Leszna, co zdaje się potwierdzać opublikowana przezeń broszura pt. *Das wichtigste und Merkwürdigste aus der Geschichte der Stadt Lissa (Leszno) von ihrer Entstehung bis zum Brande 1790*. Jakkolwiek praca ta pozbawiona jest aparatu naukowego, autor musiał korzystać z dostępnych mu na miejscu źródeł. Zapewne z polecenia Pfluga wdowa po Schiedewitzu zażądała zwrotu wypożyczonych rękopisów. W tym samym czasie Purkyně usilnie starał się o środki na zakup comenianów z Leszna. Transakcję sfinalizowano dopiero 28 kwietnia 1851 roku, gdy władze parafii oficjalnie potwierdziły otrzymanie 300 talarów²¹.

Palacký zachęcił do przyjazdu do Leszna także kaznodzieję z Niesky koło Görlitz, Friedricha Emanuela Kleinschmidta, który przebywał tu od 18 do 20 czerwca 1838 roku. O tym, co znalazł w archiwum, zrelacjonował listownie archiwisście w Herrnhut Alexandrowi Glitschowi, który rozpoczął zabiegi zmierzające do zakupu najstarszych dokumentów. W efekcie starań 9 sierpnia 1840 roku zawarto umowę i za 500 talarów zakupiono 13 foliałów najstarszych akt Jednoty z lat 1460–1589, głównie w językach czeskim i łacińskim. Kleinschmidt usiłował także znaleźć wydawcę niemieckiego tłumaczenia dzieła Łukaszewicza, dokonanego przez leszczyńskiego asesora sądowego Brandta, co udało się dopiero w 1877 roku²².

Przeciw tym działaniom, tak dramatycznie uszczuplającym zbiory archiwum, energicznie protestował Jan Wilhelm Cassius z Orzeszkowa, członek rodziny, która od pokoleń służyła leszczyńskiej i wielkopolskiej Jednocie²³. Jego starania o pozostawienie cennych zbiorów w Lesznie

¹⁹ *Rukopisné zlomky knihovny Národního muzea. Signatury 1B a 1C*, oprac. J. Beneš et al., Praha 2015.

²⁰ J. Volf, *Zakoupení lešněnských komeňan do Prahy (II)*, s. 164.

²¹ *Ibidem*, s. 182–183.

²² J.T. Müller, op.cit., s. 65; S. Machnikowski, *Kalwiński Kościół...*, s. 4–5. Zob. też: APP, Parafia ewangelicka św. Jana w Lesznie, sygn. 943, s. 6–77; ABCz, sygn. 2644: Wykaz akt, które w r. 1840 zostały sprzedane do Herrnhut.

²³ APP, sygn. 943, s. 44. – adnotacja W. Bickericha na marginesie umowy spisanej 9 września 1840 pomiędzy parafią a G.W. Antonem z Nowej Soli reprezentującym wspólnotę w Herrnhut.

pozostały jednak bez echa. Nad sprzedażą najstarszych dokumentów do Herrnhut ubolewali także Czesi. W 1841 roku gród Leszczyńskich odwiedził czeski duchowny Josef Kačer z Taboru Wielkiego pod Kępem, poszukujący źródeł dotyczących Krystyny Poniatowskiej. Zamiast nich odnalazł rękopis *Truchlivego* Komeńskiego²⁴. On też był autorem dramatycznego w wymowie listu, w którym doniósł Purkyniemu, że najcenniejsze materiały z Leszna sprzedano wcześniej do Herrnhut i nawet jeśli tam są dostępne, to jednak dla niego były już stracone. Postać Kačera jest szczególnie interesująca. W 1749 roku na pograniczu wielkopolsko-śląskim w okolicach Kępna i Sycowa założono – w ramach osadnictwa fryderycjańskiego – kilka miejscowości zasiedlonych przez ludność czeską. Z racji problemów kadrowych czescy ewangelicy nawiązali współpracę z parafią reformowaną w Lesznie. Josef Kačer był duchownym w Taborze Wielkim od 1829 roku, po nim funkcję tę pełnili jego potomkowie²⁵.

W XIX wieku cennymi archiwaliami interesowali się zwłaszcza czescy i niemieccy badacze. Lektura zachowanych dokumentów wskazuje, że informacji o konkretnych materiałach poszukiwali w Lesznie czołowi badacze dziejów braci czeskich i twórczości Komeńskiego, w których dorobku znalazły się źródłowe edycje, będące podstawą do późniejszych opracowań szczegółowych. Przyjeżdżali oni do Leszna, by znaleźć w tutejszym archiwum cenne dla badań komeniologicznych dzieła, które umknęły uwadze ich poprzedników. I, jak się okazuje, znajdowali je nadal mimo poważnego uszczerbku, jakiego doznały zbiory parafii św. Jana.

Notatka pastora Eduarda Pfluga datowana na 8 lutego 1857 roku informuje, że zwrócił się do niego dr Antonín Gindely (1829–1892)²⁶. W latach 1855–1857 gromadził on dokumenty dotyczące braci czeskich znajdujące się w zbiorach niemieckich, czeskich i śląskich. Do archiwum leszczyńskiego skierował pytanie o oryginał rękopisu *Informatorium scholae maternelae*. Ten tekst Komeńskiego, dotyczący roli edukacji przedszkolnej i odpowiedzialności rodziców za wychowanie młodego człowieka, wydany został w Lesznie w wersji niemieckiej w 1633 roku. Oryginał łaciński znajdował się w Lesznie, odnaleziony przez Gindely'ego, wydany został przez niego po czesku nakładem praskiego Musea království Českého w 1858 roku pt. *Informatorium školy mateřské*. W jubileuszowym roku 1892 ukazało się drugie, na nowo opracowane wydanie książki Gindely'ego

²⁴ B. Novak, op.cit., s. 56–62.

²⁵ M. Pawelec, *Czeska społeczność na ziemi sycowskiej wobec polsko-niemieckiego konfliktu w latach 1918–1921* [w druku].

²⁶ APP, sygn. 942, s. 20.

Über des Johann Amos Comenius. Leben und Wirksamkeit (Zaim), zapewne też wzbogacone o materiały odnalezione w Lesznie.

Wzrost liczby użytkowników archiwum i biblioteki nastąpił na przełomie XIX i XX wieku, a wiązał się z przypadającą w 1892 roku rocznicą urodzin Komeńskiego. Twórcza atmosfera panowała nie tylko wśród czeskich i niemieckich komeniologów, ale także w Lesznie, zwłaszcza wśród duchownych parafii św. Jana i grona nauczycieli miejscowego gimnazjum, będącego kontynuatorem szkoły zreformowanej przez Comeniusa. Postacią, która szczególnie zaangażowała się w organizację uroczystości jubileuszu urodzin pedagoga i rocznicy przybycia braci czeskich do Leszna (1898), był Wilhelm Bickerich (1867–1934)²⁷. Do Leszna przybył on w 1892 roku na stanowisko kaznodziei pomocniczego. Wychowany w Poznaniu, studiował teologię w Erlangen, Bazylei i Halle oraz Wittenberdze. Atmosfera, jaka panowała wówczas w Lesznie, sprzyjała eksploracji cennych archiwaliów i poznawaniu dziejów miasta. Wynikała zarówno z koncentracji uwagi na fascynującej przeszłości Leszna, jak i z kulturalnego przebudzenia niemieckich środowisk intelektualnych skupionych wokół miejscowych parafii ewangelickich. Ich uwaga dotyczyła zwłaszcza dziejów miasta, parafii i wybranych postaci, które zaczęto wreszcie badać i opisywać. Bickerich poświęcił się uporządkowaniu archiwum i biblioteki, w których zbiorach wkrótce doskonale się orientował. Stały się one – dotąd bardzo słabo spenetrowane przez osoby inne niż zainteresowane nimi z racji sprawowanego urzędu czy badaczy czeskich i niemieckich – podstawą opracowania blisko 200 publikacji; zajmował się także redagowaniem periodyków poświęconych dziejom protestantyzmu w Wielkopolsce, zwłaszcza w Lesznie. Uczony ten nie zawłaszczył zbiorów wyłącznie dla swoich celów badawczych, ale – jak w pośmiertnym wspomnieniu napisał Sylwester Machnikowski – „uczynił je dostępne dla wszystkich badaczy naukowych, zajmujących się historią Braci czeskich”²⁸. Pastor „odznaczał się pozatem wielką uprzejmością i uczynnością wobec każdego, który w kwestjach naukowych zwracał się do niego po wskazówki”²⁹. Biogram Bickericha pióra Andrzeja Wojtkowskiego zamieszczony na łamach „Reformacji w Polsce” ukazuje stosunek duchownego – opiekuna biblioteki i archiwum – do powierzonych mu zbiorów. Nazywa zmarłego uczciwym, prawym

²⁷ Biogram w: *Słownik biograficzny Leszna*, red. B. Głowinkowska, A. Konior, Leszno 2004, s. 41–43.

²⁸ S. Machnikowski, *Pastor D. Jan Wilhelm Adam Bickerich*, „Głos Leszczyński 1934, nr 11 z 16.01.

²⁹ Ibidem.

i wiernym swym przekonaniom, sumiennym badaczem, powściągliwym w swoich sądach, zwolennikiem regionalizmu, jednocześnie podkreślając jego nieprzejednaną opinię o niemieckości Leszna³⁰. Wiele szacunku i ciepłych słów w stronę pastora płynęło także ze strony niemieckich i czeskich badaczy: Joseph Volf, opracowujący dzieje sprzedaży archiwalistów do Pragi, dziękował „učenemu a milému přáteli” i „známému badateli zvlště v dějinach 17. stol.”³¹, Rudolf Koch tytułował go „Mein lieber Herr Amtsbrüder”³².

Dzięki skrupulatności duchownego, a później jego następcy na pastorskim urzędzie, syna Wolfganga, przechowała się w kościelnym archiwum – zapewne fragmentarycznie – korespondencja dotycząca udostępniania zbiorów archiwum i biblioteki. Stąd przede wszystkim wiemy, kto zwracał się z zapytaniem o zbiory i możliwość skorzystania z nich³³.

Od schyłku XIX wieku Leszno odwiedziło kilku wytrawnych badaczy lub też zwracali się do opiekuna archiwum i biblioteki z prośbą o wykonanie kwerendy. Swoją wizytę w lipcu 1892 roku zapowiedział „Prof. am Lyceum Pressburg Ungarn” Johann Kvacala (1862–1934), który 20 lipca miał przebywać w Poznaniu i stąd wybierał się do Leszna, by skorzystać ze zbiorów archiwum. Wizyta wybitnego komeniologa zaowocowała wypożyczeniem z leszczyńskiego archiwum potrzebnych mu dokumentów, zwróconych 18 maja 1893 roku, co na wystawionym rewersie potwierdził pastor Bickerich³⁴.

13 grudnia następnego roku prośbę o wypożyczenie rękopisów Adama Samuela Hartmanna złożył poznański uczony Rodgero Prümers (1852–1921) – historyk i archiwista, redaktor *Historische Gesellschaft für die Provinz Posen* oraz dyrektor *Staatsarchiv* w Poznaniu w latach 1886–1919³⁵. Dwa manuskrypty przechowywane obecnie w Bibliotece Raczyńskich posłużyły mu do wydania relacji Hartmanna z odbytej

³⁰ A. Wojtkowski, *Wilhelm Bickerich (1867–1934), „Reformacja w Polsce” 1934*, t. 6, s. 21–24.

³¹ J. Volf, *Zakoupeni lešněnských komeňan do Prahy (I)*, s. 193.

³² APP, sygn. 942, s. 61.

³³ APP, Parafia ewangelicko-reformowana w Lesznie, sygn. 864, 942, 944. W pozycjach znajdują się także materiały dotyczące m.in. zakupów wydawnictw do biblioteki (np. oferta prenumeraty „*Zeitschrift für Brüdergeschichte*”), sprzętu, artykuły dotyczące zbiorów biblioteki opublikowane przez Bickericha w lokalnej prasie oraz korespondencja z Konsystorzem w Poznaniu, związana z przemieszczeniami zbiorów pomiędzy Poznaniem a Leszmem, zakupami i polityką dubletami – to materiał na oddzielne opracowanie.

³⁴ APP, sygn. 942, s. 35–36.

³⁵ APP, sygn. 944, s. 39.

przez niego kolekty po Europie Zachodniej na rzecz odbudowy kościoła św. Jana po pożarze w 1656 roku. Ten niezwykle interesujący materiał ukazał się drukiem wraz z krytycznym opracowaniem w 1900 roku³⁶.

Leszno odwiedził również Jaroslav Bidlo (1868–1937), czeski historyk, który za namową Jaroslava Golla (1846–1929) zainteresował się Jednotą bracką. Podczas swych badawczych podróży, odbytych w latach 1896–1908, w poszukiwaniu źródeł do dziejów braci czeskich dotarł również do Leszna i Poznania. Szukał m.in. pism Szymona Teofila Turnowskiego, Jana Seklucjana, Stanisława Lutomirskiego i Franciszka Stankara. O cennych zbiorach leszczyńskiego archiwum dowiedział się od Josepha Müllera, profesora w Gnadenfeld, i od Adolpha Warschauera – urodzonego w Kępnie niemieckiego historyka pochodzenia żydowskiego. W liście do parafii wysłanym z Poznania pisał, że chciałby spędzić na kwerendzie 2–3 dni³⁷ (il. 1). Po latach pobyt Bidla wspomniano mile, a pokłosiem wizyty u pastora Bickericha były przyjazdy do Leszna studentów profesora³⁸. W 1910 roku za pośrednictwem biblioteki uniwersyteckiej w Pradze wypożyczał z Leszna diariusz Gracjana Gertycha³⁹. Efektem wielkopolskich kwerend były liczne teksty do dziejów Jednoty w Polsce, m.in. wydane w 1897 roku *Nekrologium polské větve Jednoty Bratrské*, których oryginał znalazł w Bibliotece Raczyńskich, *Das Schulwesen der Brüderunität in Grosspolen bis zum Jahre 1596* (opublikowane na łamach „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, 1911) czy części tzw. herrnhuckich foliantów z lat 1437–1524.

25 maja 1901 roku z Pragi pisał prof. dr Jan Václav Novák (1853–1920) z prośbą o udostępnienie na miesiąc jakichś rękopisów Komeńskiego (brak wcześniejszej korespondencji), by skorygować poczynione notatki⁴⁰. Zebrane przez Nováka materiały opublikowane zostały pośmiertnie w Pradze w 1932 roku pt. *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*. W Lesznie szukano także materiałów do tworzonego w Prerowie na Morawach muzeum Komeńskiego, które od 1906 roku zajmowało dwie sale w miejscowym zamku. 18 września tego roku burmistrz miasta zwracał

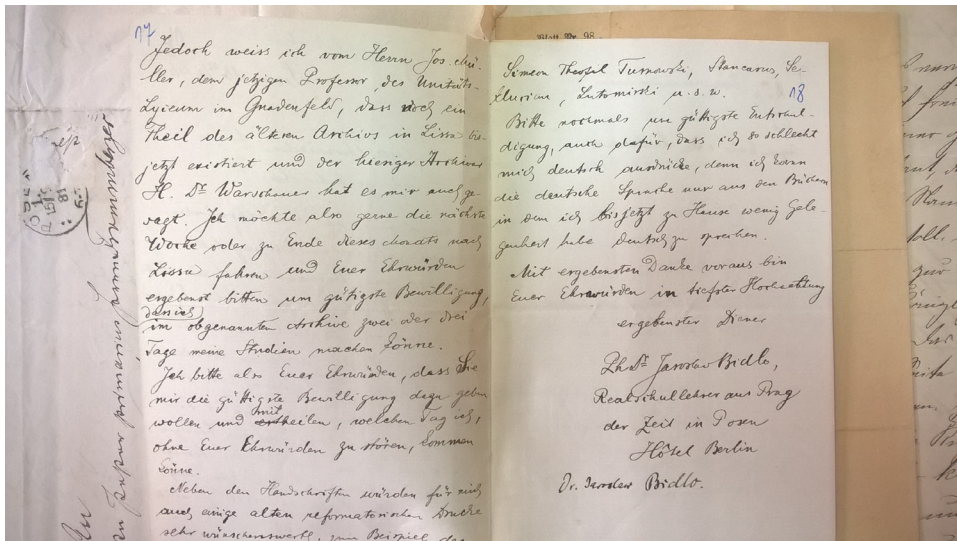
³⁶ *Tagebuch Adam Samuel Hartmanns... über Seine Kollectenreise durch Deutschland, die Niederlande, England u. Frankreich in den 1657–1659*. Rękopis znajduje się obecnie w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu. Zob. też: K. Szymańska, *Podróże po Europie w XVII i XVIII wieku*, Leszno 2005, s. 25–28.

³⁷ APP, sygn. 944, s. 16–18.

³⁸ J. Tichy, *Ś.p. Prof. Dr Jaroslav Bidlo, „Ziemia Leszczyńska” 1937, z. 4, s. 242–250*.

³⁹ APP, sygn. 944, s. 37: rewery podpisał dyrektor Richard Kukula (1857–1927) 21 kwietnia 1910; zwrot odnotowano w Lesznie 21 maja tego roku.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 31–32.

Il. 1. Fragment listu Jaroslava Bidla datowany 22 sierpnia 1896 roku z Poznania do Wilhelma Bickericha z prośbą o udostępnienie zbiorów biblioteki i archiwum

Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu, Parafia ewangelicko-reformowana w Lesznie, sygn. 944.

się z pytaniem o „Liber foundationum et donationum”⁴¹. Zbiorami interesował się też dr Rudolf Koch, pastor z Bützow w Meklemburgii. Wcześniej, w latach 1867–1885, był w Lesznie drugim pastorem. Znał zbiory miejscowego archiwum, bo w 1882 roku opublikował w Lesznie pracę *Die Seniorathswahl bei den Unitätsgemeinden der Provinz Posen. Ein Promemoria für die hohen Kirchen- und Staatsbehörden*. W nowym miejscu posługi kontynuował prace z zakresu historii Kościoła; w Bützow od początków XVIII stulecia istniała wspólnota reformowana o hugenockich korzeniach i pastor w 1899 roku wydał jubileuszową publikację. Z Leszнем utrzymał kontakt, czego dowodzą m.in. trzy listy z lipca i sierpnia 1900 roku⁴².

26 marca 1901 roku sekretarz generalny Czeskiej Akademii Bohuslav Raýman (1852–1910) przesłał na ręce pastora Bickericha egzemplarze książek, przygotowanych także na podstawie leszczyńskich zbiorów. Były to: *Korrespondence Komenského* w opracowaniu Adolfa Patery⁴³, *Korrespondence Jana Amosa Komenského. Listy Komenského a vrstevníkù jeho. Nová sbírka Johanna Kvacali*, *Theatrum universitatis rerum...* (Praha 1892) w opracowaniu Jana Vaclava Nováka i Adolfa Patery oraz *Na spis proti Jednotě od Sam.*

⁴¹ APP, sygn. 944, s. 34.

⁴² APP, sygn. 942, s. 61–80, 176.

⁴³ *Jana Amose Komenského Korrespondence*, „Rozprawy České akademie” 1892, t. 1, nr 2.

Martinia z Dražova sepsany Ohlāšeni... Komeńskiego (Praha 1898) w edycji Josefa Müllera.

Księgozbiorem leszczyńskiej parafii interesowali się także badacze literatury luteranńskiej. Z Eddigehasen koło Bovenden w Dolnej Saksonii dotarła do pastora Bickericha kartka pocztowa, za której pośrednictwem pytano o katalog biblioteki⁴⁴. Podobne zapytania kierował pastor z Namburga am Saale, Otto Albrecht (1855–1939), który na ręce Bickericha 12 kwietnia 1905 roku przesłał wydruk z wykazem konkretnych druków – edycji XVI-wiecznych katechizmów, których poszukiwał w celu opracowania „Weimarer Luther-Ausgabe”⁴⁵. Na dolnym marginesie pisma leszczyński duchowny odnotował obecność w leszczyńskich zbiorach wittenberskiej edycji z 1571 roku.

26 listopada 1918 roku większość akt, które w XIX wieku trafiły do Poznania, znalazła się na powrót w Lesznie. Była to zasługa Wilhelma Bickericha. Polskie środowiska naukowe na szerszą skalę zainteresowały się leszczyńskimi zbiorami dopiero w międzywojniu. W samym Lesznie, gdzie po 1920 roku dokonała się częściowa wymiana ludności (wielu nowych leszczynian pochodziło z terenów wschodnich i południowych II Rzeczypospolitej), skomplikowana historia miasta, pisana dotąd przede wszystkim przez protestantów posługujących się językiem niemieckim, wydawała się obca i nieznaną; niechętnie ją przybliżano lub czyniono to, uwzględniając niezbędne minimum wiedzy o jego protestanckiej przeszłości⁴⁶. W popularnej, przeznaczonej dla polskiego czytelnika książce *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej* Bronisław Świdorski niewiele pisał o zbiorach świętojańskich: „W archiwum kościelnym znajdują się autografy i niedokończone dzieła Amosa Komeńskiego; najważniejsze z nich są *Clamores Eliae*. Jest tu także zbiór dzieł w języku czeskim tego samego wielkiego pedagoga...”⁴⁷. Spośród autorów przybliżających historię Leszna najszerzej czynił to Sylwester Machnikowski (1903–1939). On też na łamach redagowanego przez siebie czasopisma „Ziemia Leszczyńska”

⁴⁴ APP, sygn. 942, s. 47–48.

⁴⁵ Ibidem, s. 85–86; zob. O. Albrecht, *Zur Bibliographie und Textkritik des Kleinen Lutherschen Katechismus*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1903/1904, s. 247–278; 1904/1905, s. 209–249; 1905/1906, s. 209–291; *Luthers Katechismen*, Leipzig 1915; *Zur Vorgeschichte der Weimarer Lutherausgabe*, w: *Lutherschriften zur Vierhundertjahrfeier des Reformators, veröffentlicht von den Mitarbeitern der Weimarer Lutherausgabe*, Weimar 1917, s. 29–65.

⁴⁶ K. Szymańska, *Dwa spojrzenia na dzieje matych ojczyzn pogranicza wielkopolsko-śląskiego. Przykład Leszna*, w: *Europa Środkowo-Wschodnia w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa 2015, s. 100–102.

⁴⁷ B. Świdorski, *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno 1922, s. 237.

opublikował w skrócie historię rozproszenia zbiorów archiwum i biblioteki Jednoty, podkreślając przy tym walory zasobów parafii św. Jana⁴⁸.

Najwcześniej zbiorami zainteresowały się władze państwowe. Z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 5 grudnia 1924 roku wystosowano do wojewody poznańskiego pismo, w którym zapytywano, czy cenne archiwum parafii ewangelicko-reformowanej pozostaje bez opieki⁴⁹. 13 grudnia 1924 roku z urzędu wojewody poznańskiego wysłano pismo do leszczyńskiego starosty, podpisane przez konserwatora zabytków sztuki i kultury Nikodema Pajzderskiego⁵⁰. Treść tego pisma warto przytoczyć *in extenso*:

Otrzymałmy informację, jakoby archiwum kościoła ewangelicko-reformowanego (kalwińskiego) w Lesznie pozostawało bez opieki. Wobec tego, że archiwum to posiada wielkie znaczenie dla historii naszej kultury, proszę Pana Starostę o poufne i dyskretne zbadanie sprawy i zakomunikowanie o istotnym stanie rzeczy.

Starosta zlecił sprawę „dyskretnego” zbadania Komendzie Powiatowej Policji, bo 29 grudnia kierownik Włodarski informował starostę, że

archiwum wspomnianego kościoła znajduje się najprawdopodobniej pod wyłączną opieką pastora przy kościele tym Bickericha. Ostatni według otrzymanych informacji jest osobą godną zaufania i archiwum otacza gorliwą opieką. Pozatem nadmieniam że posiadam informacje o przybyciu w roku 1922 delegata z Warszawy w wymienionym kościele który prawdopodobnie archiwum to badał i zabezpieczył.

Na tej podstawie wojewódzki konserwator zabytków Nikodem Pajzderski (1882–1940) – cytując pismo Włodarskiego – 21 stycznia 1925 roku poinformował ministerstwo, że archiwum jest zabezpieczone. Nie wiadomo, kim był ów „delegat z Warszawy”, bo w zachowanych materiałach z tego okresu brak informacji o wizytach urzędników czy badaczy z kręgów uniwersyteckich. Sugestią może być glosa dotycząca m.in. zbiorów archiwum i biblioteki parafii św. Jana, zamieszczona w przewodniku Edwarda

⁴⁸ S. Machnikowski, *Kalwiński Kościół...*, s. 5.

⁴⁹ Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu, Archiwum, sygn. 401, s. 127–129 – cała korespondencja.

⁵⁰ Nikodem Pajzderski (1882–1940) – historyk sztuki, muzealnik, konserwator. Od 1919 roku pełnił funkcję wojewódzkiego konserwatora zabytków. Później był m.in. dyrektorem Muzeum Wielkopolskiego.

Chwalewika *Zbiory polskie...* (Warszawa–Kraków 1926, s. 338–339). Być może powstała ona w wyniku przeprowadzonej na miejscu kwerendy. Publikacja ta była też przyczyną zwrócenia uwagi części badaczy na leszczyńskie zbiory, czego śladem może być pismo z Biblioteki Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie z 4 czerwca 1932 roku podpisane przez dyrektora tej placówki, Rudolfa Kotulę (1875–1940), który – powołując się m.in. na zapis w *Zbiorach polskich...* – pytał o foliał X⁵¹.

Odrębną grupę korespondencji stanowią ankiety, z których pozyskane dane miały posłużyć do opracowań o stanie kultury w odrodzonej Polsce. W 1927 roku Departament Nauki i Szkół Wyższych przy Ministerstwie Wyznań Religijnych zwrócił się do władz parafii o wypełnienie kwestionariusza. Z zachowanej notatki poczynionej przez pastora Wilhelma Bickericha wynika, że bibliotekę scharakteryzowano jako specjalizującą się w historii Kościoła w Polsce, liczyła ok. 2 tys. pozycji, a frekwencja roczna wyniosła 5 czytelników. Odnotowano, że wypożyczono z jej zasobów 10 tomów „do domu”⁵². Na uwagę zasługuje zwłaszcza odpowiedź, jakiej udzielił pastor na ankietę nadesłaną przez Instytut Popierania Nauki Kasy im. Mianowskiego z 1928 roku⁵³. Kwestionariusz zawierał 12 pytań, w tym niektóre z uszczegółowionymi podpunktami. Pytano o podstawowe informacje dotyczące archiwum i biblioteki, takie jak urzędowa nazwa, adres, władze zwierzchnie aktualne i wcześniejsze, data założenia wraz z krótką historią; dalej o zawartość (części składowe i przynajmniej przybliżone dane liczbowe), informacje o zajmowanym lokalu, zabezpieczeniach przed ogniem, wilgocią oraz kradzieżą. Autorów ankiety interesowały także dane o udostępnianiu zbiorów, budżecie, osobach zarządzających i odpowiedzialnych, wydawnictwach oraz czy wraz z archiwum funkcjonuje biblioteka. Dzięki odręcznej notatce poczynionej ręką Wilhelma Bickericha poznajemy odpowiedź pastora na temat zbiorów i udostępniania biblioteki. Opiekujący się nią duchowny wykazał, że dostępna była dla członków gminy, zarządzał nią – w ramach ubocznej działalności – odpowiadający na ankietę. Nas interesują zwłaszcza odpowiedzi na pytania o frekwencję. Ta nie była wielka: w roku 1927 z biblioteki skorzystało zaledwie 15 osób. Do tego wliczyć należałoby materiały, z których korzystał sam pastor, a które umykają oficjalnym statystykom. Wyniki ankiety znalazły udokumentowanie w 12. tomie periodyku „Nauka Polska”. Tom zatytułowany „Materiały do spisu instytucji i towarzystw naukowych w Polsce” był suplementem do tomu 7 i ukazał się

⁵¹ APP, sygn. 864 – wszystkie kolejne materiały; bez paginacji.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

drukiem w 1930 roku. Krótkie informacje o archiwum i bibliotece parafii św. Jana w Lesznie znalazły się odpowiednio na stronach: 32–33 i 152.

Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wystosowało 4 grudnia 1931 roku pismo z ponowioną prośbą podpisaną przez Stanisława Rembego o wypełnienie kwestionariusza. Na liście Wilhelm Bickerich osobiście zanotował: „Niniejszem odesłałem kwestionariusz nr 1–4 z odpowiedziami na pytania zawarte w nich”⁵⁴.

Niestety nie na wszystkie pisma nadawcy otrzymali odpowiedź. 22 marca i powtórnie 1 maja 1929 roku z prośbą o „nadesłanie artykułu (w wymiarze kilku stron druku) o Biblijotece Kościoła reformowanego Unijnego w Lesznie, które miało tak ważną rolę w historii drukarstwa wielkopolskiego” zwrócił się do Wilhelma Bickericha Stefan Wierczyński, ówczesny przewodniczący Poznańsko-Pomorskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich (il. 2)⁵⁵. W wydanej w tym samym roku publikacji pt. *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie* jej redaktor zamieścił taką uwagę: „Z powodów od Redakcji niezależnych, nie dało się uzyskać opisów niektórych bibliotek, np. Biblijoteki kośc. reform. unijn. w Lesznie i biblijotek prywatnych pomorskich”. Przyczyną zignorowania prośby mogła być szczupłość czasu na opracowanie tekstu. W 1936 roku Karol Estreicher poszukiwał materiałów ikonograficznych do *Encyklopedii staropolskiej* Aleksandra Brücknera. W liście z 25 czerwca prosił o reprodukcje widoku kościoła św. Jana, pytał o obrazy i grafiki Leszna sprzed 1656 roku⁵⁶. Wolfgang Bickerich zignorował prośbę lub odpowiedział negatywnie, bo hasło *Bracia czescy*, zamieszczone w pierwszym tomie *Encyklopedii staropolskiej*, wydanej w 1939 roku, na stronach 110–113 zilustrowano reprodukcjami grafik ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, Muzeum Czartoryskich, natomiast opublikowana panorama Leszna pochodziła ze zbiorów Juliusza Tarnowskiego z Suchej.

Z zachowanych materiałów wynika również, że w międzywojniu zbiory archiwum i biblioteki zwróciły uwagę historyków z Uniwersytetu Poznańskiego, pod których kierunkiem studenci pisali rozprawy magisterskie⁵⁷. Andrzej Wojtkowski (1891–1975), historyk, dyrektor Biblioteki Raczyńskich w latach 1928–1939 i od 1930 roku pracownik naukowy poznańskiego uniwersytetu, polecał w 1937 roku Zygmunta Sztubę, piszącego pracę o Teofilu Turnowskim, rok później zaś rekomendował troje studentów: Irenę Szulcównę (praca o Macieju Rybińskim), Marię Klin-

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

Warszawa, dnia

32/181/28

Poznańsko-Pomorskie Koło
Związku Bibliotekarzy
Polskich.

Poznań d. 22. marca 1929r.
ul. W. Czatczaka 4/6

L. 147.

Wielebny Księżę Pastorze !

Poznańsko-Pomorskie Koło Związku Bibliotekarzy Pol-
skich urzęduje w dniach 30.V. - 2.VI.1929. II. Zjazd Bibliote-
karzy Polskich w Poznaniu i w łączności z nim przygotowuje
tekst zoborowej pracy p.t. " Wielkopolskie i Pomorskie Biblio-
teki ", mający z obrazować dzieje i stan współczesny tych księ-
go. Zwracamy się przeto do Wielebnego Księdza z uprzejmą
prośbą o nadesłanie artykułu (w wymiarze kilku stron druku)
Bibliotece Kościoła Reformowanego Unijnego w Lesznie, któ-
re miało tak ważną rolę w historii drukarstwa wielkopolskie
urząd będzie wdzięczny za szybkie wypełnienie naszej prośby
(p. do 6. IV. b.r.), gdyż druk wydawnictwa jest terminowy.

Łączymy zapewnienia wysokiego poważania

Stefan Wierczyński
sekretarz

Stefan Wierczyński
przewodniczący

II. 2. List Stefana Wierczyńskiego datowany na 22 marca 1929 roku
w Poznaniu do Wilhelma Bickericha z prośbą o przygotowanie
tekstu o bibliotece

Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu, Parafia ewangelicko-refor-
mowana w Lesznie, sygn. 864.

kowską (praca o seniorze Jednoty Marcinie Gracjanie (1560–1629)) oraz Zbigniewa Klimka (praca o Andrzeju Leszczyńskim (1559–1606) jako protektorze braci czeskich). W imieniu trojga studentów list napisał Klimek, a Wojtkowski dopisał na koniec od siebie „Prosbę poniższą usilnie popieram”. Studenci prosili o konkretne materiały źródłowe, podając ich archiwalne sygnatury lub opisując w czytelny sposób, np. „Collectanea ad Catalogum Ecclesiarum Confesionis Bohemiae”, „Synody Braterskie w Polsce ab Anno Christi 1587...”, akta dotyczące synodów w Ostrogu w 1618 i 1627 roku, diariusz Marcina Gracjana i „Praeparatio ad synodum General Torun 1595”. List polecający Klimka wystosował również 10 grudnia 1937 roku prorektor Wydziału Historycznego Uniwersytetu Poznańskiego prof. Kazimierz Chodynicki (1890–1942). W tym samym roku do Wolfganga Bickericha zwróciła się Gizela Przeworska z Poznania z prośbą o umożliwienie przyjazdu do Leszna, by skorzystać z materiałów zgromadzonych w archiwum do przygotowywanej pracy magisterskiej *Bogusław Leszczyński jako generał wielkopolski 1636–1659*⁵⁸.

Historią protestantyzmu interesował się także duchowny z kościoła św. Piotra w Poznaniu, Gerhard Haenisch (1864–1932), który w liście datowanym 23 maja 1937 roku pytał o druki ariańskie i dotyczące braci polskich autorstwa Christophera Sandiusa, Samuela Friedricha Lauterbacha, Friedricha Samuela Bocka, Ottona Focka oraz o pracę *Bibliotheca Fratrum Polonorum*⁵⁹.

W międzywojniu nadal najczęstszymi użytkownikami biblioteki i archiwum Jednoty byli Czesi⁶⁰. Praskie środowisko potencjalnych użytkowników leszczyńskiej biblioteki i archiwum to reprezentanci odrodzonego w międzywojniu czeskiego Kościoła, odwołujący się do dziedzictwa Husa: Ferdynand Hrejsa (1867–1953) i Antonin Balaban (1898–1983) oraz Emil Jelinek (1905–1979), związany z Husyckim Czeskim Ewangelickim Fakultetem Teologicznym. Część listów ma bardziej emocjonalny, a nawet osobisty charakter. Antonin Balaban w liście datowanym na 3 sierpnia 1937 roku, napisanym po polsku, miło wspominał swój pobyt z żoną w Lesznie. Zapytywał ówczesnego pastora, Wolfganga Bickericha, o książki Komeńskiego, zapisy odbytych synodów Jednoty i dociekał, „co jeszcze interesującego jest dla Czechów w Waszej zacnej bibliotece” (il. 3). Emil Jelinek, zwracając się do „Wielebnego Księdza Kolegi”, prosił o dane dotyczące parafii po 1912 roku. Jak informuje w liście pisanym w Pradze 9 grudnia 1935 roku, podjął badania nad najnowszymi dziejami czeskich

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

zbiorów ewangelickich na Śląsku, w Prusach i w Polsce i potrzebował wiadomości statystycznych.

Zbiory biblioteczne budziły również zainteresowanie wielkich antykwariatów poszukujących cenne inkunabuły i stare druki. 7 lipca 1925 roku Karl Wilhelm Hiersemann (1854–1928) – wydawca i antykwariusz z Lipska – zwracał się z ofertą zakupu dubletów inkunabułów, jeśli takie znajdują się w zbiorach biblioteki. Oferował 48 marek za tom⁶¹.

Sytuację i status archiwum i biblioteki zmieniły dramatycznie lata wojny. We wrześniu 1944 roku Wolfgang Bickerich, w obawie o ich los, wywiózł archiwum i 80 – raczej przypadkowych – woluminów z biblioteki oraz najcenniejsze wyposażenie świątyni do Herrnhut. W Lesznie pozostało „około 4 tysiące druków od XVI–XIX wieku oraz około 200 rękopisów z Leszna z tamtejszych archiwów i księgozbiorów gmin ewangelickich”⁶². Zainteresowały się nimi władze Biblioteki Kórnickiej, które działając za zgodą Ministerstwa Oświaty – jak czytamy w sprawozdaniu tej placówki z 1946 roku – zabrały z Leszna „rękopisy i starsze druki, wśród których są rzadkie Polonica z XVI, XVII i XVIII wieku [...]. Jest to pożądane uzupełnienie zbiorów w zakresie materiałów do dziejów reformacji w Polsce”⁶³. Odnalezione po latach starań zbiory zdeponowane w Herrnhut powróciły do Polski dopiero 29 sierpnia 1961 roku. Archiwum Jednoty i owych 80 ksiąg umieszczono w poznańskim Archiwum Państwowym, argenteria i inne paramenty w Muzeum Okręgowym w Lesznie⁶⁴.

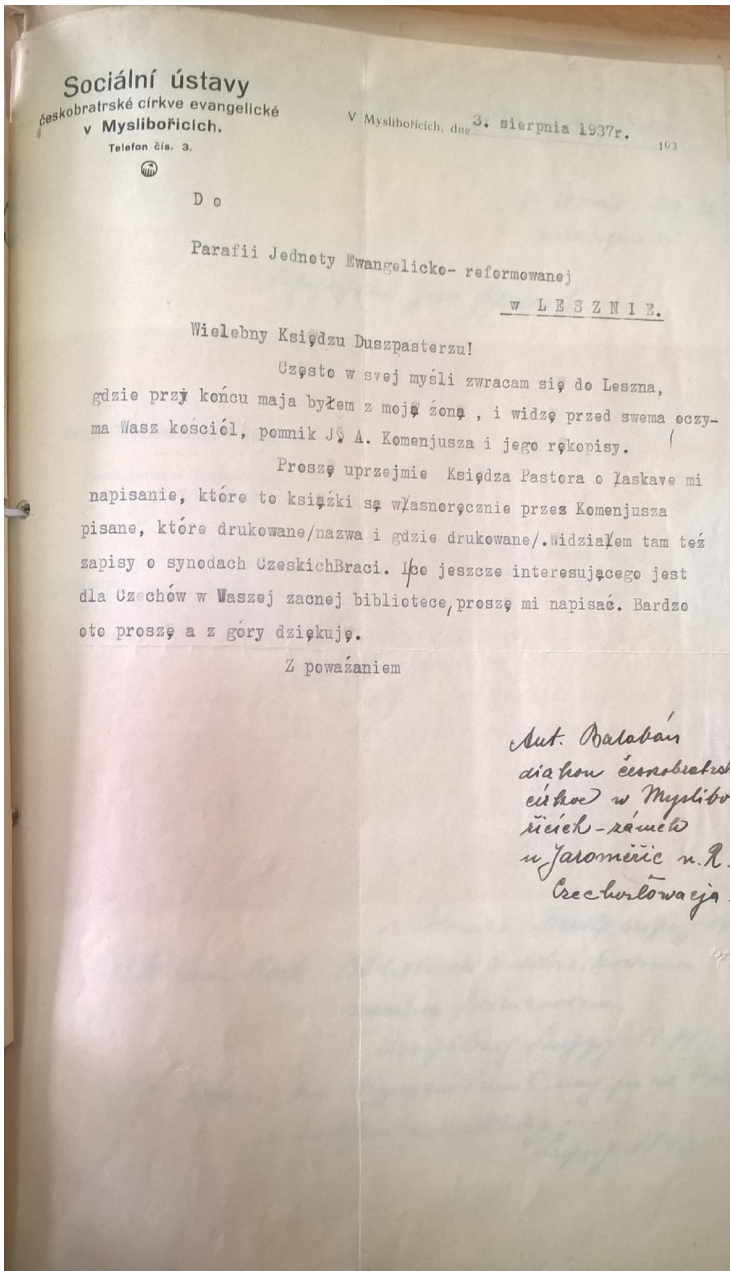
Od XIX wieku ukazało się wiele prac poświęconych szeroko pojmowanej tematyce czesko-braterskiej i komeniologicznej oraz zagadnieniom protestantyzmu w Wielkopolsce. Większość autorów posiłkowałą się materiałami pochodzącymi ze zbiorów leszczyńskich: Eugen Borgius opublikował *Aus Polens und Posens kirchlicher Vergangenheit* (Berlin 1898), wspominany kilkakrotnie Müller wydał w Herrnhut w 1922 roku *Geschichte der Böhmischen Brüder*, Alfred Schmidtmeier *Die Beziehungen der Bremer Gymnasium Illustre zu Johann Amos Comenius und dem mährischen Brüder* (na łamach „Bremische Jahrbuch” 1931). Materiały te: archiwalia i książki wielką wartość przedstawiają także dziś. Nadal powstają cenne edycje źródeł i katalogi zbiorów, by wymienić np. kolejne

⁶¹ APP, sygn. 942, s. 209–210.

⁶² Sprawozdanie kierownictwa Biblioteki Kórnickiej za okres administracyjny od 1 lipca 1945 roku do 30 czerwca 1946 roku, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1939–1946, t. 3, s. 315–322.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ M. Janeczek, *Archiwalne starodruki – mało znany wycinek zespołu Akt Braci Czeskich*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2014, t. 1, s. 175–200; idem, *Katalog starych druków Archiwum Państwowego w Poznaniu*, Poznań 2016.

Il. 3. List Antonina Balabana datowany na 3 sierpnia 1937 roku w Mysliboricach do Wolfganga Bickericha z prośbą o wykonanie kwerendy w zbiorach biblioteki

Źródło: Archiwum Państwowe w Poznaniu, Parafia ewangelicko-reformowana w Lesznie, sygn. 864.

tomy katalogu dokumentów zgromadzonych w Bibliotece Muzeum Narodowego w Pradze pt. *Rukopisné zlomky knižovny Národního muzea* oraz serię „Acta Unitatis Fratrum. Dokumente zur Geschichte der Böhmi-schen Brüder im 15. und 16. Jahrhundert”, której pierwszy tom, zawierający najstarsze rękopisy, ukazał się w 2018 roku⁶⁵.

Czas najwyższy, by również polskie środowisko naukowe pochyliło się nad zbiorami dawnego archiwum i biblioteki. Są one także dziedzictwem polskiej historii i zawierają bezcenne informacje do dziejów naszej kultury, życia społecznego, politycznego i religijnego.

Bibliografia

- Archiwum Państwowe w Poznaniu: Akta Braci Czeskich: sygn. 1730, 1731, 1733, 2644; Parafia ewangelicko-reformowana w Lesznie, sygn. 864, 942–944; Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu, sygn. 401.
- Albrecht O., *Zur Bibliographie und Textkritik des Kleinen Lutherschen Katechismus*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1903/1904, s. 247–278; 1904/1905, s. 209–249; 1905/1906, s. 209–291.
- Bahlke J., *Listy, książki, podróże edukacyjne. Komunikacja uczonych w Europie wczesnego Oświecenia*, w: *Budowanie mostów. Daniel Ernest Jabłoński w Europie wczesnego Oświecenia*, red. J. Bahlke, B. Dybaś, H. Rudolph, Leszno: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa 2010, s. 291–305.
- Bečková M., Bieńkowski T., Čapková D., *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII wieku do naszych czasów*, Warszawa: PAN 1991.
- Bickerich W., *Anhang. Die Einforderung von Druckschriften aus der Bibliothek des Lissaer Gymnasiums nach Warschau im Jahre 1807*, w: W. Bickerich, *Aus den warschauer Archiven*, „Aus Posens kirchlicher Vergangenheit. Jahrbuch des Evangelischen Vereins für die Kirchengeschichte der Provinz Posen” 1917–1918, s. 90–93.
- Bickerich W., *Lissa und Herrnhut. Ein Beitrag zur Geschichte der Pietismus in Provinz Posen*, Lissa 1908.
- Bielecka J., *Bracia czeszy w Lesznie. Organizacja i działalność (1550–1817)*, „Rocznik Leszczyński” 1978, s. 170–172.
- Bielecka J., *Inwentarz zespołu akt braci czeskich w Wielkopolsce*, Poznań: Archiwum Państwowe 1977.
- Brambora J., *K opětnému oživení ideí Komenského ve vlastíbu první polovině XIX. století*, „Studia Comeniana et Historica” 1978, t. 18, s. 5–34.
- Horský J., Řezníková L., *Paměť a inedita. Společnosti paměti*, w: *Figurace paměti. J.A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. Století*, Praha: Scriptorium 2014, s. 27–54.

⁶⁵ *Regesten der in den Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I–IV überlieferten Texte*, oprac. J. Bahlke et al., Wiesbaden 2018.

- Jana Amose Komenského Korrespondence*, „Rozpravy České akademie” 1892, t. 1, nr 2.
- Janeczek M., *Archiwalne starodruki – mało znany wycinek zespołu Akt Braci Czeskich*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2014, t. 1, s. 175–200.
- Janeczek M., *Katalog starych druków Archiwum Państwowego w Poznaniu*, Poznań: Archiwum Państwowe 2016.
- Luthers Katechismen*, Leipzig 1915.
- Machnikowski S., *Dzieje gimnazjum leszczyńskiego 1555–1920*, Leszno: Drukarnia Leszczyńska 1937.
- Machnikowski S., *Katwiński Kościół św. Jana w Lesznie*, „Ziemia Leszczyńska” 1934–1935, z. 1, s. 1–7.
- Machnikowski S., *Pastor D. Jan Wilhelm Adam Bickerich*, „Głos Leszczyński” 1934, nr 11 z 16.01.
- Meyer D., *Z Herrnhut w Nowy Świat. Daniel Ernest Jabłoński – towarzysz Nicolausa Ludwiga von Zinzendorfa i wygnańców morawskich*, w: *Budowanie mostów. Daniel Ernest Jabłoński w Europie wczesnego Oświecenia*, red. J. Bahlcke, B. Dybaś, H. Rudolph, Leszno: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa 2010, s. 189–201.
- Migoń K., *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, w: *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, t. 1, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2017, s. 24.
- Müller J.T., *Geschichte und Inhalt der Acta Unitatis Fratrum (sogenannte Lissaer Folianten)*, „Zeitschrift für Brüdergeschichte” 1913, t. 7, s. 65–113.
- Novak B., *Staronový rukopis Truchlivého*, „Acta Comeniana. Archiv pro bádání o životě Jana Amose Komenského” 1959, t. 18, z. 1, s. 56–62.
- Regesten der in den Handschriftenbänden Acta Unitatis Fratrum I–IV überlieferten Texte*, oprac. J. Bahlke et al., Wiesbaden: O. Harrasowitz Verlag 2018.
- Skutil J., *Velkopolský archív českých bratří*, „Acta musei Moravae” 1989, t. 74, s. 283–300.
- Słownik biograficzny Leszna*, red. B. Głowinkowska, A. Konior, Leszno: Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne 2004.
- Strobel N., *Johann Gottlieb Elsner – teolog reformowany pomiędzy Prusami a Polską*, w: *Reformacja i tolerancja. Jedność w różnorodności? Współistnienie różnych wyznań na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa–Leszno: Stowarzyszenie Czas A.R.T, Muzeum Okręgowe w Lesznie 2015, s. 183–198.
- Szymańska K., *Dwa spojrzenia na dzieje małych ojczyzn pogranicza wielkopolsko-śląskiego. Przykład Leszna*, w: *Europa Środkowo-Wschodnia w perspektywie interdyscyplinarnej*, Warszawa: Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej, Uniwersytet Warszawski 2015, s. 100–102.
- Szymańska K., *Losy księgozbiorów parafii ewangelickich w Lesznie*, w: *Dziedzictwo utracone – dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrzekiewicz, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR 2014, s. 201–221.
- Szymańska K., *Podróże po Europie w XVII i XVIII wieku*, Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie 2005.
- Świdorski B., *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej*, Leszno: Księgarnia Adama Krajewicza 1922.

- Tagebuch Adam Samuel Hartmanns... über Seine Kollektenreise durch Deutschland, die Niederlande, England u. Frankreich in den 1657–1659*, red. R. Prümers, Posen: Historische Gesellschaft für die Provinz Posen 1900.
- Tichý J., *Ś.p. Prof. Dr Jarostaw Bidlo* [nekrolog], „Ziemia Leszczyńska” 1937, z. 4, s. 242–250.
- Volf J., *Zakoupeni lešnenských komenian do Prahy*, „Časopis narodního Musea” 1928, t. 102, s. 193–208.
- Volf J., *Zakoupeni lešnenských komenian do Prahy (II)*, „Archiv Jana Amose Komenského” 1938, t. 14, s. 158–183.
- Wojtkowski A., *Wilhelm Bickerich (1867–1934)*, „Reformacja w Polsce” 1934, t. 6, s. 21–24.
- Zur Vorgeschichte der Weimarer Lutherausgabe*, w: *Lutherschriften zur Vierhundertjahrfeier des Reformators, veröffentlicht von den Mitarbeitern der Weimarer Lutherausgabe*, Weimar 1917, s. 29–65.
- Zbikowska-Migoń A., *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*, Warszawa: PWN 1989.

KAMILA SZYMAŃSKA

The users of the collections of the library and archives of St. John church in Leszno in view of archival documents from the 19th century to 1939

Abstract. The article discusses problems surrounding access to the collections of the library and the archives of St. John Church in Leszno. These resources, historically important for the history of the town, the Unity of the Bohemian Brethren as well as the history of the protestant movement in Poland and Europe, have been a significant source on the relevant topics for researchers since the eighteenth century. In the nineteenth century, following the development of the research into the life and the output of Jan Amos Komensky and the Bohemian Brethren, the need for better access to these materials became more apparent. On the basis of available archival sources from the 19th–20th centuries, the author shows who and for what purpose used the archives and the library collections from the former church of the Bohemian Brethren church in Leszno.

Keywords: Leszno; State Archives in Poznań; archives; records and library of the St. John parish in Leszno; access to collections.

Tekst wpłynął do Redakcji 29 kwietnia 2019 roku.